

УДК 37.013.77+37.042-056.3

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.67-1.18>**О. В. Шелевер**кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**В. С. Фізер**старший викладач кафедри співу, диригування та музично-теоретичних дисциплін
Мукачівського державного університету

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Сьогодні активно впроваджується ідеологія освіти, провідною стратегією якої є орієнтація на розвиток дитини як особистості. Вона може бути реалізована тільки на науково обґрунтованих засадах формування безпечного освітнього середовища.

Відзначено, що проблеми забезпечення безпеки об'єктивно торкаються всіх сторін нашого життя і мають різноплановий характер. Якщо в авторитарній системі соціальні інститути, в тому числі і школа, створюються для контролю за людиною, то в гуманістичній парадигмі вони забезпечують людині «задоволення базових потреб» (А. Маслоу).

Обґрунтовано, що поняття «психологічна безпека» належить до інтегративних категорій. У системі освіти психологічна безпека забезпечує такий стан середовища, який має референтну значимість, сприяє задоволенню потреби в особистісному спілкуванні та психологічній захищеності включених у нього суб'єктів.

Вивчено фактори ризику, що загрожують психологічній безпеці освітнього середовища, а також умови, які сприяють її захищеності і психологічному комфорту.

Аналітичний огляд ризиків і загроз, які існують в освітньому середовищі, переконує, що саме психологічна безпека виступає головною умовою забезпечення особистісного розвитку всіх учасників освітнього середовища. Ризики та загрози, що деформують освітнє середовище, збільшують ймовірність зростання тривожності, конфліктності, агресивності основних його суб'єктів. Поряд з цим загострюється їх потреба в безпеці та захисті від фізичних і психологічних небезпек.

Розглянуто основні підходи щодо формування психологічної безпеки особистості представниками різних психологічних напрямів. Відзначено, що особливе місце серед підходів займає екзистенційно-гуманістичний напрям, у рамках якого психологічна безпека особистості розглядається як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці через соціальну самореалізацію.

Відзначено вимоги гуманістичної педагогіки враховувати індивідуально-психологічні особливості учнів в умовах школи, що передбачає формування психологічно комфортного і безпечного соціокультурного простору навчального закладу.

Обґрунтовано систему поглядів на забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього середовища, яка створюється через психологічні технології, побудовані на діалогічній основі, навчання співпраці і відмові від психологічного насилля у взаємодії.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, освітнє середовище, ризик-фактори, психологічна безпека особистості.

Постановка проблеми. Необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства є якісна освіта. Сучасне освітнє середовище вирішує не тільки освітні завдання та завдання соціалізації, а також здійснює психологічний розвиток особистості, сприяє збереженню здоров'я дитини, максимальній реалізації її здібностей та творчого потенціалу.

Проте освітнє середовище є відкритою системою, відображає всі закономірності і тенденції розвитку оточуючого соціального середовища, в тому числі і проблеми, які характерні для сучасного українського суспільства. Це зумовлює ситуації, які порушують безпеку освітнього середовища, що призводить до обмеження прав дітей.

Зокрема, зменшуються можливості освітнього середовища щодо сприяння фізичному, інтелектуальному, психічному, духовному і моральному розвитку дітей та захисту їх від впливу негативних факторів. Особливу небезпеку несуть ті фактори, які мають безпосередній вплив на систему цінностей і ставлення дітей та молоді до соціальних явищ, оточуючих людей і власної особистості.

У сучасному суспільстві з'явилися нові агенти соціалізації і нові соціально-психологічні фактори впливу на становлення людини. Все частіше актуалізуються питання психологічного насилля, агресії, булінгу, впливу інформації, яка наносить шкоду здоров'ю і розвитку дітей та породжує деструктивну поведінку.

Стрімкі зміни соціального життя знижують психологічний ресурс протидії дітей та молоді негативним впливам середовища, сприяють поширенню різних форм девіантної поведінки, яка дуже часто проявляється всередині освітнього середовища. Поява інтернет-технології як нової реальності, яка має знижений рівень соціального контролю, потребує пошуку нових психолого-педагогічних технологій підтримки і супроводу учнів. Тому суттєвою і все більш актуальною ознакою якісного освітнього середовища є його психологічна безпека.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На цей час психологічна безпека освітнього середовища є однією з найважливіших проблем як для психолого-педагогічної науки та практики, так і для суспільства загалом. Значний внесок у дослідження різних компонентів психологічної безпеки з погляду суб'єктів взаємодії внесли О.Г. Асмолов, І.О. Баєва, В.Т. Ганжін, П.Н. Єрмаков, Ю.П. Реан, В.В. Рубцов, В.В. Семикін, К.В. Чернов.

Істотно вплинули на становлення соціально-психологічного розуміння безпеки роботи, в яких розглядається психологія безпеки (Ю.П. Зінченко, М.О. Котик), психологічна безпека в освіті (І.О. Баєва, В.В. Бедрина, Т.Н. Березина, О.А. Єлисеєва), проблеми формування культури безпеки як невіддільної частини сучасної освіти (А.О. Деркач, Г.Г. Зейналов, М.Б. Калашникова, М.А. Кечина, Г.М. Коджаспірова, В.Н. Мошкін). Аналіз досліджень Г.В. Грачова, Т.С. Кабаченко, І.О. Баєвої показав, що ефективність освітнього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища.

Разом з тим недостатньо висвітленою в Україні залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища, зокрема розуміння сутності цього явища і чинників, що впливають на цей феномен, усіма суб'єктами навчально-виховного процесу.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення сутності психологічної безпеки і захищеності освітнього середовища, факторів, які негативно відображаються на його суб'єктах, та умов формування їх психологічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Безпека – це таке явище, без якого не можуть нормально розвиватися ні особистість, ні економіка, ні суспільство, ні держава. Вона є характеристикою і критерієм функціонування та розвитку соціальних, економічних, технічних, екологічних і біологічних систем.

Поняття «безпека» має різне трактування. З одного боку, безпека – це якість певної системи, що визначає її можливості і здатність до самозбереження і стійкого розвитку. З іншого боку, це система гарантій, що забезпечують захист від внутрішніх і зовнішніх загроз. Більшість визначень підтверджують, що безпека спрямована на збере-

ження цілісності системи, на забезпечення її нормального функціонування і стійкого розвитку [1].

Психологічна безпека входить у структуру соціальної безпеки, яка передбачає виконання соціальними інститутами своїх функцій із задоволення потреб, інтересів і цілей всього населення країни. Соціальна безпека виражається у певних показниках: якість життя, тривалість життя, рівень психічного здоров'я тощо. Школа є одним із соціальних інститутів суспільства, який безпосередньо бере участь у цьому процесі і тому може будувати свою локальну систему безпеки.

У сучасній психологічній науці поняття «психологічна безпека» належить до розряду інтегративних і недостатньо розроблених. Інтегративність цього поняття, на думку деяких дослідників (Е.Б. Лактіонової, Н.Г. Рассохи та ін.) полягає в тому, що психологічну безпеку, як і будь-яке інше психологічне явище, можна розглядати в системі суміжних площин, а саме: як процес (кожний раз створюється по-новому), як стан (забезпечує базову потребу в захищеності) і як властивість особистості (виступає внутрішнім ресурсом опору і протидії деструктивним впливам).

Крім того, інтегративність категорії «психологічна безпека» передбачає те, що цей феномен проявляється на декількох ієрархічних рівнях: на рівні суспільства – як безпосереднє забезпечення якості життя і здоров'я людей; на рівні середовища проживання – сім'ї, друзів, найближчого оточення, колег; на рівні особистості – як переживання своєї психологічної захищеності або незахищеності, сформованості або несформованості механізмів психологічного захисту і контролю [2].

У наявних наукових підходах психологічна безпека зазвичай розглядається під час вивчення надзвичайних і кризових ситуацій, техногенних аварій і природних катастроф, а також у межах професійної діяльності, яка передбачає об'єкти високого ризику. Сучасні навчальні заклади можна розглядати як об'єкти високого ризику, тому що вони випускають «надскладний продукт» – психологічно здорову особистість. Безперечно, що психологічно здоровою особистістю може бути тільки за певних умов, при цьому однією з таких умов є психологічна безпека освітнього середовища.

Згідно з І.О. Баєвою, психологічна безпека – це стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства, який сприяє задоволенню потреб в особистісному спілкуванні, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я його учасників [3, с. 34].

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає таке визначення освітнього середовища: «Освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [4, с. 17].

Зараз освітнє середовище може давати як додаткові, так і деякі обмеження особистісних проявів його учасників тому, що висуває певні вимоги. На нього впливають напруженість соціального життя й ускладнення міжособистісних відносин, що своєю чергою перешкоджає підтримці необхідного рівня працездатності і збереження здоров'я учасників навчального процесу.

Згідно з дослідженням Є.Б. Лактіонової є ризик-фактори психологічної безпеки освітнього середовища. Серед них виокремлюють такі групи:

- ризики, пов'язані з дитиною (відхилення від норм психічного і фізичного розвитку, низький рівень мотивації, труднощі адаптації, високий рівень агресії, педагогічна занедбаність);

- ризики, пов'язані з педагогом (емоційне вигорання, некомпетентність, низький рівень мотивації та професійного самовдосконалення);

- ризики, пов'язані з управлінням освітньою установою (управлінська некомпетентність, особистісні особливості і авторитаризм керівника, відсутність команди однодумців в адміністрації, неадекватність і невідповідність пропонованих вимог можливостям педагогічного колективу);

- ризики, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу та змістом освіти (великий обсяг навчального навантаження, використання не рецензованих навчально-методичних матеріалів, психоемоційні переваження учнів);

- ризики, пов'язані з особливостями шкільних взаємин в діадах: учень – учень (труднощі в міжособистісних відносинах, насильство, нетерпимість, низька комунікативна компетентність); учень – педагог (відсутність довірливих відносин та психологічної підтримки, авторитаризм); педагог – педагог (суперництво, неузгодженість педагогічних позицій) [5, с. 45].

Крім ризик-факторів, можна виокремити і наявні в освітньому середовищі загрози психологічної безпеки [3].

Основною загрозою у взаємодії учасників освітнього середовища є психологічна травма, джерело якої – психологічне насильство. Психологічна травма і її наслідки можуть змінити уявлення дитини про себе і про світ, під загрозою виявляється почуття стабільності і безпеки оточуючого середовища. Реакція дітей на травматичні події залежить від складності ситуації, віку учнів, їх індивідуально-психологічних і особистісних особливостей, а саме сформованості навичок контролю в кризових обставинах. Критерієм відсутності або наявності цієї загрози буде оцінка захищеності від психологічного насилля всіх учасників освітнього середовища.

Загрозою психологічного насилля буде і невизнання референтної значимості освітнього середовища її учасниками і, як наслідок, реалізація наміру її покинути або заперечення її цінностей

і норм. Тому ще одним критерієм психологічної безпеки освітнього середовища буде його референтна значимість, що фіксується як ставлення до нього – позитивне, нейтральне або негативне.

Загрозою психологічної безпеки буде і відсутність задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії всіх учасників освітнього середовища, оскільки саме в ньому містяться можливості і умови, які забезпечують особистісний розвиток. Емпіричними проявами є емоційний комфорт, можливість висловити свою думку, поважливе ставлення до себе, збереження власної гідності, можливість звернутися за допомогою, врахування особистих проблем і труднощів, допомога у виборі власного рішення. Третім критерієм психологічної безпеки освітнього середовища є рівень задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії.

В організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти.

Таким чином, можна виокремити масштабне завдання з усунення перерахованих загроз та ризиків в освітньому середовищі, що буде сприяти зниженню цих факторів в освітньому просторі і поширенню безпечних відносин учасників соціального життя.

Школа як соціальний інститут забезпечує формування особистості, здатної до самоактуалізації. Для цього потрібно створювати стабільні умови її формування і використовувати технології, які містять мінімальний ризик загроз процесу формування і розвитку особистості.

Гуманізація сучасної освіти як важливий аспект формування психологічно безпечного середовища першочергово зорієнтована на впровадження технологій особистісно-орієнтованого навчання. Використовуючи особистісно-орієнтовані технології педагог спілкується з учнем не на рівні соціальних ролей, а на рівні особистісної взаємодії, використовуючи свою індивідуальність як інструмент. В умовах особистісно-орієнтованого навчання психогієсна педагога (особистісний розвиток та професійні уміння) перестають бути його особистою справою, а стають необхідними умовами роботи [6, с. 10].

Забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища, і як наслідок, охорона і підтримка психологічного здоров'я її учасників є пріоритетним напрямом діяльності психологічної служби в системі освіти.

У науці є кілька основних підходів до формування психологічної безпеки особистості. Представники психоаналітичного підходу пропонують формувати психологічну безпеку особистості за допомогою роботи з психологічними захи-

стами (З. Фрейд), через подолання комплексу неповноцінності (А. Адлер), шляхом коригування чи вдосконалення вже усталених моделей безпечної поведінки (Е. Еріксон).

Біхевіоральний підхід передбачає врахування суб'єктивного характеру переживання дитиною стану небезпеки-безпеки (М.К. Джонс). У цьому підході пропонується формувати поведінку, що сприяє психологічній безпеці, через проходження ряду психотренінгів (Д. Уотсон), позитивне підкріплення конструктивної поведінки (Б. Скіннер), за допомогою системи соціального навчання (А. Бандура).

Вагомий внесок у теорію формування психологічної безпеки зробили представники гештальтпсихології. Особливу роль для розвитку теорії психологічної безпеки відіграла концепція життєвого простору К. Левіна, що є частиною «теорії поля». З точки зору психології безпеки спробу вивчення поля можливих подій і поля сил, почату К. Левіним, можна сприймати як спробу визначити рівень «безпеки-небезпеки» певних систем.

Особливе місце серед підходів до формування психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний напрям (С. Мадді, К. Роджерс, В. Франкл та ін.). У рамках цього напрямку ми можемо розглядати можливості сучасної психології, трактувати психологічну безпеку особистості як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці через соціальну самореалізацію. Людина розглядається як така, що здатна творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід, відповідати на небезпеку усвідомленою системою поведінки і протидіяти цим явищам.

Висновки і пропозиції. На сучасному етапі розвитку системи освіти у дискусіях науковців та практиків можна виділити дві точки зору, які присвячені питанням ефективності і якості освітнього процесу. Перша з них – наполегливе втілення ідей гуманізму у навчально-виховний процес (відносини співпраці, безпечно середовище, забезпечення свободи та незалежності особистості, дотримання прав, стимулювання розвитку дітей, моральне виховання, формування світогляду тощо), друга – опора на готові технології навчання з чіткою регламентацією взаємодії педагога та учня.

Проблема психологічної захищеності, дотримання прав дитини прямо або опосередковано згадується в більшості наукових робіт, присвячених гуманізації освіти. Згідно з загальноновизначним науковим уявленням одного із засновників гуманістичної психології А. Маслоу, потреба в безпеці, поряд з фізіологічними потребами, – базова в ієрархії сфери потреб людини.

Представники гуманістичної психології переконані, що без хоча б часткового задоволення цієї потреби неможливо досягнути особистісної самореалізації. Е. Фром доповнює думку, що гуманні відносини між людьми можуть розвиватися найефективніше, якщо в суспільстві будуть існувати відповідні передумови, а саме безпека і захищеність. Відповідно, можна стверджувати, що поняття захищеність тісно пов'язане з поняттям безпека, а безпечні умови необхідні для повноцінного особистісного розвитку. Особливо актуальне це питання в психолого-педагогічному аспекті, у співвідношенні з умовами психологічно комфортного і безпечного освітнього середовища.

Список використаної літератури:

1. Безопасная школа: настольная книга для руководителей и преподавателей образовательных учреждений / С.В. Алексеев и др. ; под. общей ред. С.В. Алексеева, Т.В. Мельниковой. Санкт-Петербург : СПб АППО, 2013. 280с.
2. Баева И.А., Бурмистрова Е.В., Лактионова Е.Б., Рассоха Н.Г. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении : практическое руководство. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 288 с.
3. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании: монография. Санкт-Петербург : Издательство «СОЮЗ», 2002. 271 с.
4. Ясвин В.А. Образовательная среда. Москва : Смысл, 2001. 465 с.
5. Лактионова Е.Б. Основные подходы к проблеме рисков в образовательной среде. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена*. 2008. № 10(52). С. 41–54.
6. Тушина О. Психологічна безпека в загальноосвітньому навчальному закладі: практичний посібник. Запоріжжя : ЗОІППО, 2013. 145 с.

Shelever O., Fizer V. Psychological safety of educational environment: psychological and pedagogical aspect

Nowadays the ideology of education is actively implanted. Its principal strategy is to focus on developing a child as personality. It can be realized only by means of scientifically based principles of forming the safe educational environment.

It is distinguished that the problems of safety provision objectively refer to all the aspects of our life and have a diverse character. If in the authoritative system social institutions, including school, are created for monitoring the person then in humanistic paradigm they provide the person with "satisfaction of basic needs" (A. Maslow).

It is proved that the concept of "psychological safety" belongs to the integrated categories. In the educational system the psychological safety provides such a form of the environment that has a referential significance, facilitates the satisfaction of the necessity in human personal communication and psychological protection.

It is considered the risk factors, which threaten the psychological safety of educational environment, and also conditions which promote its safety and psychological comfort.

Analytical review of risks and threats, which exist in educational environment, convinces that namely psychological safety is the main condition of providing the personal development of all the participants of educational environment. Risks and threats distorting the educational environment enlarge the possibility of growing the anxiety, disagreement, aggressiveness of its main participants. At the same time their necessity in safety and security against physical and psychological threats becomes more acute.

It is considered the principle approaches of personal psychological safety formation given by representatives of different psychological streams. It is indicated that the most special approach is existentialistic and humanistic approach in the framework of which the individual psychological safety is considered as a personal intention to provide the basic necessity in security by means of social self-realization.

It is mentioned that the requirements of humanistic pedagogy are to take into account the individual and psychological peculiarities of pupils at school which include the formation of psychologically comfortable and safe cultural and social space of educational institution.

It is mentioned the review system of providing the psychological safety of participants of educational environment which is formed by means of psychological technologies, based on dialogical basis, teaching collaboration and refusing the mutual psychological violation.

Key words: *safety, psychological safety, educational environment, risk factors, personal psychological safety.*